

УДК 347.156+В.Черчилль

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210124

Н. В. Залєток

ORCID: 0000-0002-5319-3876

*Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства (м. Київ)*

О. І. Гуржій

ORCID: 0000-0001-6941-4488

Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Н. М. Буглай

ORCID: 0000-0002-0674-4313

*Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)*

N. Zalietok

Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping (Kyiv)

O. Hurzhii

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv)

N. Buglay

V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University (Mykolaiv)

ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ І СУФРАЖИСТСЬКИЙ РУХ

Winston Churchill and the Suffrage Movement

Нерідко у фаховій літературі та довідкових виданнях можна зустріти тезу, що В. Черчилль був запеклим противником жіночої емансипації. Однак при спробі віднайти її підтвердження стає очевидним, що ця теза необ'єктивна, бо позиція політика стосовно вказаної проблеми весь час змінювалась. У зв'язку з цим мета статті — з'ясувати реальне ставлення В. Черчилля до надання жінкам виборчих прав, а також вплив його політичної діяльності на втілення цієї законодавчої новації у Великій Британії. На основі аналізу джерел та літератури автори доходять висновку, що Черчилль радше скептично ставився до надання жінкам виборчих прав. Він не відкидав цю ідею повністю, проте реально підтримував лише дуже обмежені зміни, які стосувалися невеликої частини жінок.

Ключові слова: Вінстон Черчилль, фемінізм, суфражизм, політика, Велика Британія, Англія, право голосу, вибори.

In the professional literature and reference books, one can find the statement that W. Churchill was the biggest confronter of women's emancipation quite often. However, while trying to find confirmation, it becomes obvious that this statement

is biased, because the politician's position regarding the problem has been constantly evolving. In this regard, the aim of this paper is to find out W. Churchill's real attitude to women's enfranchisement, as well as the impact of his political activities on the implementation of this legislative innovation in Great Britain. The research methodology is based on the principles of historicism and interdisciplinarity. In the course of the research, the general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization) and specially-historical (critical analysis of sources, retrospective, historical-comparative) methods were applied, as well as gender approach.

The article covers the evolution of Winston Churchill's views on British women's enfranchisement. The attention is focused on the relationship between the politician and activists of the radical wing of the suffrage movement and its links with Churchill's position on women's suffrage. Among other things, the events in the Free Trade Hall (1905), a cause for the confrontation between Churchill and the suffragette D. Molony, the events in Bristol (November 1909), the course of events on the so-called «Black Friday» and the «Battle of Downing Street» (November 1910), relations with pacifists during the First World War were analyzed and discussed. His position during the voting for the «Representation of the People Act» (1918) and the «Representation of the People Act (Equal Franchise)» (1928) was clarified. In addition, the in-depth analysis of the activities of the politician while holding public office (in particular, the Minister of Labor, the Minister of Internal Affairs, and the First Lord of the Admiralty) was carried out in the context of the women's movement.

Based on the analysis of the sources and literature, the authors of this paper conclude that W. Churchill was involved in difficult relationships with radical representatives of the suffrage movement, and the politician often was a target in their provocative campaigns because of his inconsistent position regarding women's enfranchisement and attempts to manipulate the subject depending on the situation. Generally, it can be stated that Churchill was rather sceptical about the women's suffrage. He did not reject the idea completely, but he really supported only a very limited change that affected a small number of women.

Keywords: Winston Churchill, feminism, suffrage, politics, Great Britain, England, voting rights, elections.

З другої половини XIX ст. помітною ознакою суспільно-політичного життя Великої Британії та багатьох інших країн світу стала жіноча емансипація. Поступово перед жінками виникли нові можливості самоствердження в найрізноманітніших сферах — освіті, політиці, на ринку праці тощо. Це явище набувало громадської спрямованості й значною мірою актуалізувалося завдяки наполегливій, часто небезпечній діяльності активістів феміністичного руху. Воно породжувало боротьбу, завдяки якій жінки здобули всі ті,

на перший погляд звичні нині, права, яких не мали їхні прабабусі: на вищу освіту та здобуття наукових ступенів; голосу на місцевих і загальнодержавних виборах, вільно розпоряджатися особистим майном, опіки над власними дітьми, на розлучення тощо.

В англо-саксонській історіографії історію жіночого руху заведено поділяти на три, а іноді чотири етапи (так звані «хвилі») (Nicholson, L. 2010; Humm, M. 1990, p. 251; Cochrane, K. 2013). «Перша хвиля» фемінізму відома в літературі також під назвою суфражизм (від англ. «suffrage» — «право голосу»). Вона ознаменувала боротьбу за виборче право для жінок, за допомогою якого, на переконання феміністів, вони змогли б впливати на суспільний уклад, поступово урівнюючи юридичний статус чоловіків та жінок. У Великій Британії «перша хвиля» фемінізму охопила другу половину XIX ст. та перші десятиліття XX ст.

Британський політикум і більша частина соціуму внаслідок традиційної консервативної ментальності тривалий час чинили рішучий опір будь-яким спробам кардинально змінити становище жінок. А боротьба за розширення виборчого права тривала понад п'ять десятиліть і нерідко набувала неабиякого загострення. Діяльність феміністів у Великій Британії стала настільки масштабною, що для професійного політика, який розраховував на підтримку громадськості, було практично неможливо залишитися осторонь їхніх вимог і не визначитись у ставленні до них. Не став винятком і відомий політичний діяч Вінстон Черчилль.

У науковому середовищі та публіцистиці нерідко можна зустріти твердження, що він був запеклим противником жіночого руху та надання британкам виборчих прав. Наприклад, дослідник Р. Куїно зазначив, що політик нібито «висловлювався проти виборчих прав для жінок на тій підставі, що це посилить істеричні примхи та релігійну нетерпимість і зробить жінок панівною силою у громаді» (Quinault, R. 2001, p. 202). Не менш безапеляційно про опозицію до ідеї надати жінкам право голосу зазначено на сайті Національної бібліотеки Шотландії (Source 16: Photograph showing Churchill being 'attacked' by suffragettes in Aberdeen. 1912). І це попри те, що парламентар підтримував деякі суфражистські законопроекти й нерідко публічно заявляв про схвалення ідеї надання жінкам права голосу.

Водночас у суспільно-політичній літературі можна натрапити на протилежні твердження. Так, Р. Лейнворт наголосив, що «...Черчилль не виступав проти прав жінок у XX столітті. Його сумніви щодо цього в 1905–1912 рр. з'явилися тоді, коли мілітантки намагалися зірвати його промови. Він декілька разів висловився проти конкретних законодавчих новацій з тактичних причин, на відміну від, скажімо, Асквіта, який не сприймав самої ідеї» (Langworth, R. 2017). Повністю погодитися з цим твердженням теж доволі складно, адже, на наш погляд, воно недостатньо аргумен-

товане. Наприклад, 1928 р., коли вирішувалося питання про повне зрівняння жінок і чоловіків у виборчих правах, організовані кампанії суфражеток відійшли в далеке минуле. Ба більше, відповідні зміни ініціювала Консервативна партія, в якій одним з провідних членів був Вінстон Черчилль. І навіть за тих обставин політик виступив категорично проти вказаної пропозиції (Smith, H. L. 2014, p. 104–105).

З'ясувати реальну позицію В. Черчилля щодо діяльності феміністичного руху та надання права голосу жінкам важливо з декількох причин. Передусім це дасть змогу доповнити наявну біографію діяча й усунути з неї твердження, які однобоко висвітлюють його позицію щодо означеної теми. Окрім того, дослідження позиції Черчилля цікаве ще й з позиції гендерних студій. Адже він був популярною публічною особистістю, яка формувала суспільний дискурс. Спершу як журналіст, а потім — як відомий парламентар та член уряду. Політика та медіа є гендерованими інститутами, які безпосередньо впливають на розподіл влади в суспільстві (див. детальніше: Маєрчик, М. та ін. 2013, с. 22–23, 30–39), й В. Черчилль був серед тих, хто виступав знаряддям формування та підтримання чинного гендерного режиму. При цьому вплив Вінстона, за рахунок високого авторитету серед британців, був суттєво більший, ніж, скажімо, у його колег-бекбенчерів. На основі публічних висловлювань В. Черчилля щодо досліджуваної проблематики можна оцінити його вплив на гендерний режим у бік посилення/послаблення патріархату.

У зв'язку з цим вважаємо, що означена проблема потребує ретельнішого вивчення й аналізу. Це обумовлює мету даної статті, яка полягає в з'ясуванні, як ставився Вінстон Черчилль до надання жінкам виборчих прав, а також впливу його політичної діяльності на втілення цієї законодавчої новації у Великій Британії.

Дослідження базуються на принципах історизму та міждисциплінарності. Під час його виконання було застосовано загальнонаукові (аналізу й синтезу, індукції та дедукції, узагальнення) і спеціально історичні (критичного аналізу джерел, ретроспективний, історико-порівняльний) методи дослідження, гендерний підхід.

Розпочати слід з того, що ще в роки навчання у військовій академії юний Черчилль вирішив пов'язати життя з політикою. Він узяв за правило переглядати в пресі й аналізувати найрезонансніші події та законотворчість уряду, а також визначати особисте ставлення до них. Вінстон не оминув увагою і суфражистські закиди владі та вимоги, які розглядали час від часу в парламенті з 1867 р. Цікавим у цьому контексті є зауваження В. Черчилля, наведене в офіційній біографії авторства його єдиного сина Рендольфа (Т. 1). 1897 р. у власних коментарях до Щорічного парламентського реєстру за 1874 р. Вінстон висловився проти суфражистських вимог і жіно-

чого руху «на тій підставі, що це суперечить законам природи та практиці цивілізованих держав — тому, що в цьому нема потреби — через те, що лише найбільш небажаний прошарок жінок прагне здобути право голосу — через те, що жінки, які виконують свої обов’язки перед державою — через одруження та народження дітей — належно представлені їхніми чоловіками — через те, що лише незаміжні можуть вимагати права голосу на підставі володіння власністю, вимагати його на демократичних принципах неприпустимо — через те, що будь-яка істерична забаганка тоді посилить свої позиції — через те, що релігія стане набагато більш нетерпимою — через те, що священники та пастори здобудуть набагато більше влади, бо це (надання жінкам права голосу. — Авт.) лише “вершина айсберга” — я категорично проти цього сміховинного руху... Якщо ж ви колись дасте право голосу величезній кількості жінок, які становлять більшість населення, вся влада перейде до їхніх рук» (Churchill, R. S. 2015, p. 471). Думки, які висловив молодий Черчилль, були притаманні багатьом тогочасним британцям.

Однак було б неправильно характеризувати погляди Вінстона щодо виборчих прав для жінок лише на підставі наведеної цитати, адже на 1897 р. він іще не визначився як професійний політик. Подана цитата за сутністю є відтворенням набору притаманних тогочасній британській культурі стереотипів щодо жінки. Це висловлювання аж ніяк не можна назвати сформованим баченням проблеми. Вже згадуваний Р. Лейнгворт вважав, що саме ця цитата Черчилля призвела до вкорінення в науковій та громадській думці значною мірою помилкової тези про його жорстку опозиційність до надання жінкам виборчих прав. Натомість учений переконає, що з роками Вінстон став менш категоричним щодо розв’язання проблеми. Аналізуючи причини таких змін, Лейнгворт стверджує, що неабияку роль у цьому відіграла Клементина Хозьє — його майбутня дружина, з якою вони познайомилися 1904 р. (Langworth, R. M. 2018).

Окрім того, звернемо увагу на те, що політична обстановка на початку ХХ ст. склалася несприятливо для суфражистського руху. Його активісти вже мали за плечами декілька десятиліть досвіду боротьби за право голосу. Тоді вони подавали петиції до Палати громад з вимогою виборчих прав, однак не отримали особливих позитивних результатів¹. Попри те, що чисельність прихильників такої ідеї як серед жіноцтва, так і в лавах чоловіків-парламентарів поступово збільшувалася, підтримки у Палаті громад наприкінці ХІХ ст. виявилось недостатньо для ухвалення суфражистських поправок у законодавстві. На додачу, в політичному житті початку ХХ ст. було багато інших невідкладних проблем², які опинились у центрі уваги

¹ За винятком надання у 1869 р. права голосу на місцевих виборах удовам та незаміжнім власницям майна.

² Наприклад, англо-бурська війна 1899–1902 рр., реформування Палати лордів тощо.

політиків і потребували термінових рішень. Вони відтермінували розгляд вимог жінок, робили їх другорядними. Також, як уже зазначалося, в країні активно діяла численна й потужна опозиція до ідеї надати жінкам виборчі права, представлена як рядовими британцями, так і керівною елітою. За тих обставин суфражистські законопроекти неодноразово поверталися на доопрацювання, всілякі уточнення, а потім знову обговорювалися й відхилялися, як-от 16 березня 1904 р. Того дня в парламенті розглядали резолюцію ліберала Ч. МакЛарена, і В. Черчилль опинився серед більшості депутатів, які проголосували «за» (*Women's Disabilities*. 1904, с.1331–68). Проте довести її до набрання чинності так і не вдалося. Якраз тоді Вінстон значився членом Ліберальної партії, в лавах якої проявлялося більш-менш лояльне ставлення до надання права голосу жінкам. Припускаємо, що саме цей факт (прихильність до партійної дисципліни) найбільше вплинув на його рішення підтримати запропоновану резолюцію. Проте ні тоді, ані в подальші роки він не мав однозначної позиції з цього питання.

Варто зазначити, що суттєво позначилася на поглядах Черчилля щодо надання британкам виборчих прав діяльність войовничо налаштованого крила суфражистського руху. Тривале ігнорування вимог суфражисток з боку влади зумовило появу в їхніх лавах радикально налаштованого угруповання, яке виступило за рішучі зміни в тактиці ведення феміністичних кампаній. Так, 1903 р. у Манчестері з'явився Жіночий соціально-політичний союз (далі — ЖСПС), який заснували Еммелін Панкхерст та її дочки¹. Від початку створення ця організація проголосила себе виключно жіночою². Причому орієнтувалася вона переважно на об'єднання зусиль жінок з робітничих прошарків. Тривалий час на цьому весь її «радикалізм» і завершувався. Ситуація різко змінилася тоді, коли представники Ліберальної партії Вінстон Черчилль і Едвард Грей вирішили провести свою передвиборчу зустріч у Фрі-трейд-холлі (Манчестер), а провідні члени ЖСПС — Крістabelle Панкхерст та Енні Кенні — завітати на неї, щоб укотре порушити питання про надання жінкам права голосу.

Зустріч з виборцями відбулася 13 жовтня 1905 р. На ній зазначені активістки поводитися доволі запально й вигуками кілька разів переривали доповідачів. Черчилль тоді виступав у ролі «допоміжного» спікера. Як тіль-

¹ Еммелін Панкхерст (Гулден) народилася 15 липня 1858 р. в передмісті Манчестера. Через її родину, яка вважала, що для жінки освіченість — це річ другорядна, Еммелін не отримала належної освіти. У 14 років відвідала лекцію суфражистки Лідії Беккер і захопилася жіночим рухом. 1879 р. Еммелін вийшла заміж за відомого юриста і палкого прихильника жіночого рівноправ'я Річарда Панкхерста, згодом активного учасника Незалежної робітничої партії. Разом з чоловіком 1889 р. вона заснувала Жіночу виборчу лігу (*The Women's Franchise League*), а 1894 р. була обрана до опікунської ради з виконання Законів про бідних. Старша дочка — Крістabelle Панкхерст — була активістом і стратегом ЖСПС. Друга донька місіс Панкхерст — Сильвія, як і наймолодша — Адела, були переконаними соціалістками.

² На відміну від інших суфражистських формувань, які брали до своїх лав і чоловіків.

ки він почав промову, Енні Кенні поставила йому запитання: чи збираються ліберали після приходу до влади надати жінкам виборчі права? Вінстон намірився відбутися мовчанкою, але жінки почали вигукувати схожі питання, то по черзі, то разом. Тоді головний констебль Манчестера порадив їм написати запитання на папері й передати спікеру. Коли й на цей раз Черчилль промовчав, жінки знову почали вигукувати. Поліція затримала бунтівниць і силоміць вивела до іншої зали. Там Крістабель ударила констебля й плюнула йому в обличчя. Тоді жінок заарештували й виписали символічні штрафи по 15 шилінгів. Коли В. Черчилль довідався про деталі події, то запропонував сплатити їх замість них. Проте жінки, на знак протесту, категорично відмовились як від його пропозиції, так і від особистої сплати штрафів. Через це арештанткам довелося провести декілька днів у в'язниці (Hattersley, R. 2005, p. 197–221).

З приводу подій у Фрі-трейд-холлі В. Черчилль у розмові з колегою, який обурився діями поліції, зазначив: «Організація безладів на великих публічних зібраннях і неповага до голови не можуть бути виправдані в демократичному суспільстві. Право проводити багатолюдні мирні дискусії — одне з найбільш цінних досягнень британського народу. З чоловіком, який порушує порядок, упоратися легко. Однак кожен протестує, якщо виникає бодай натяк на фізичний вплив щодо жінок. Однак, якщо цій статі надано захист, вона також має проявляти стриманість. До того ж я не вірю, що подібні вчинки можуть істотно вплинути на ту справу, яку обстоюють ці дами» (Churchill, W. 1905). Окрім того, в тій самій розмові, щоб наголосити на необдуманості поведінки жінок, він звернув увагу на те, що його співдоповідач — Е. Грей — завжди був палким прихильником надання жінкам виборчих прав.

Під час спілкування зі своїм помічником Вінстон висловився ще більш різко, зазначивши, що суфражисткам треба «... пояснити, наскільки згубними є їхні дії для досягнення їхньої мети». І додав: «Я не збираюся бути підкаблучником і *підтримувати позицію, до якої моя свідомість ще не повністю готова* (курсив наш. — Авт.), і якщо я знову опинюся у центрі чергового непорозуміння, я заявлю категорично, що я не збираюся голосувати за виборче право для жінок у новому парламенті» (Addison, P. 2006, p. 49–50). Отже, на 1905 р. Черчилль доволі упереджено ставився до проблеми.

Події у Фрі-трейд-холлі ознаменували початок впровадження мілітантської (від англ. «militant» — «войовничий») тактики¹ у суфражистському русі. Незабаром засоби масової інформації «охрестили» активісток ЖСПС «суфражетками» й відтоді цей термін закріпився за прибічниками радикального крила жіночого руху. Безпосередньо для Вінстона з подій у Фрі-трейд-хол-

¹ З 1905 р. феміністичний рух «першої хвилі» у Великій Британії розділився на два табори — поміркований (конституційний) та мілітантський (радикальний, войовничий). Відмінності між таборами полягали здебільшого в тактиці, яку застосовували під час боротьби за надання жінкам права голосу.

лі розпочався розвиток непростих стосунків і значних непорозумінь з британськими феміністками. Надалі він ще не раз буде опинятися у центрі резонансних конфліктів, пов'язаних з діяльністю радикалісток.

Одна з таких гучних пригод пов'язана з ірландською суфражисткою Дороти Молоні, яка належала до «Жіночої ліги свободи». Вона тиждень (!) супроводжувала Черчилля на всіх масових зібраннях і дзвонила у дзвіночок, як тільки парламентар починав говорити. Історія ця досить відома, однак про причини, які її зумовили, мало хто згадує. Річ у тім, що в такий спосіб Молоні намагалася змусити Вінстона вибачитися за його принизливі ремарки щодо суфражеток, висловлені під час зустрічі з прихильницями Ліберальної партії 2 травня 1908 р. Тоді він намагався представити себе «другом» жіночого руху, розповів про те, що за каденції нового парламенту, швидше за все, суфражистські вимоги буде розглянуто й вирішено на законодавчому рівні. Водночас ніяких конкретних обіцянок щодо затвердження суфражистських поправок він, звісно, не давав. А найголовніше, Вінстон не поминув нагоди кинути тінь на діяльність суфражеток, зазначивши, що «він із жалем спостерігає, як деяких з найбільш палких активісток» у трактирі нетверезими носили на плечах якісь хулігани (*Silenced by a clanging bell*. 1908; Pankhurst, E. S. 1911, p. 227–228). Власне натяку на те, що така поведінка притаманна ледь не всій спільноті суфражеток, і не пробачила Черчиллю Д. Молоні. Особливо знаковим мітингом політика, який вона зірвала, було зібрання в Данді 6 травня 1908 р. Вінстон якраз розпочав виступати перед робітниками заводу, аж раптом хтось гучно закалатав у дзвоник і заглушив у такий спосіб слова доповідача. До трибуни наблизилася карета, в якій сиділа Д. Молоні з дзвоником у руках. Вона заявила, що кандидат від лібералів не має морального права виступати публічно, доки не вибачиться за свої образливі висловлювання щодо суфражеток у трактирі. Молоні запевнила, що, якби якийсь чоловік спробував взяти її на руки, то вона відірвала б йому вуха (*Silenced by a clanging bell*. 1908). Певний час Черчилль ще намагався з гумором реагувати на дзвін, який глушив його голос, але врешті-решт поступився і промовив: «Якщо вона вважає це розумним аргументом, то вона може його використувувати. Мені байдуже. Всього найкращого» (*A Speech Spoiled: Miss Molony's Successful Interruption of the Liberal Candidate*. 1908, p. 5). Вибачень від нього ніхто так і не почув.

Газета «*The London Evening News*» 9 травня того самого року опублікувала фото, де зображені парламентар і його супротивниця. А також вмістила коротеньке повідомлення «Промову зіпсовано: міс Молоні успішно перервала виступ ліберального кандидата» (*A Speech Spoiled: Miss Molony's Successful Interruption of the Liberal Candidate*. 1908, p. 5).

Від 1909 р. на тлі численних провалів суфражистських поправок і чергової зміни поглядів колишніх «прихильників» надання жінкам права голосу

серед членів ліберального уряду феміністки намагалися «вивести їх на чисту воду». Серед «несумлінних» лібералів опинився й Вінстон Черчилль (*What Liberal Cabinet Ministers have said of Women's Suffrage. 1910–1912*).

На непослідовність позиції Вінстона звернула увагу і «знайома» йому по Фрі-трейд-холлу Крістабель Панкхерст. Так, у статті «Вінстон Черчилль», що з'явилася на шпальтах газети «*Votes for women*» (22 жовтня 1909 р.), вона рішуче розкритикувала ставлення політика до надання жінкам виборчих прав, про яке він заявив напередодні у розмові з делегацією від Ліги жіночого виборчого права. Тоді він висловив сумніви щодо підтримки цієї пропозиції у суспільстві. А також запевнив, що мілітантські кампанії останніх років забезпечили суфражизму «крок назад». На противагу таким висловлюванням, К. Панкхерст процитувала уривок з промови візаві, виголошеної в Манчестері 15 квітня 1908 р. напередодні додаткових виборів. Адже тоді він визнав масову підтримку надання права голосу жінкам у суспільстві й зазначив, що суфражизм — «це вже не рух купки екстравагантних і збудливих людей, це рух, що поступово поширюється серед жінок всіх прошарків, і, по мірі свого розповсюдження, він набуває характеру попередніх рухів за виборчі права» (Pankhurst, C. 1909, p. 56). Про підтримку суфражистських вимог він зазначив і в травні того ж року під час зустрічі з прихильницями Ліберальної партії. Враховуючи всі наведені факти, можна зробити висновок, що Черчилль справді маніпулював проблемою, змінюючи риторику щодо неї відповідно до кожної конкретної ситуації.

Суфражетки не обмежилися гнівними публікаціями про Вінстона Черчилля й невдовзі перейшли до рішучіших дій. Зі статті на шпальтах «*The Morpeth Herald*» (20 листопада 1909 р.) довідуємося: 12 листопада 1909 р., напередодні запланованого візиту політика, який на той час обіймав посаду Міністра праці, до Бристоля група радикально налаштованих представниць жіночого руху теж прибула до міста. Наступного ранку на знак протесту вона zorganizувала кампанію з розбиття вікон громадських будівель (*Suffragette Outrage. 1909, p. 3*).

Друга частина запланованого дійства суфражеток відбулась о 15:00 на залізничній станції Бристоля. Саме тоді потягом туди прибув Вінстон Черчилль. Попри заходи місцевої поліції задля уникнення будь-яких інцидентів, одна з жінок з натовпу містян, що прийшли зустріти Черчилля, підскочила до нього, тримаючи в руках батіг для собак. Вигукнувши: «На тобі, скотино!», вона вдарила ним міністра і влучила в обличчя. А потому руків'ям батога скинула капелюха з його голови (Рис. 1). В. Черчилль зреагував моментально і за кілька секунд власноруч роззброїв нападницю. В повідомленні «*The Dundee Courier*» про пригоду, з посиланням на слова Черчилля, зазначено, що сутичка сталася за кілька сантиметрів від краю платформи й могла завершитися доволі трагічно (*Suffragette Hits Churchill. 1909, p. 5*). Жінку затримала

Рис. 1. Суфражетка атакує В. Черчилля на залізничній станції Бристоля. Ілюстрація з газети «The Manchester Evening News» (Smith, J., 2017).

поліція, а Вінстон незворушно змотав батіг і всунув його до кишені пальто (Suffragette Outrage. 1909, p. 3; Suffragette Hits Churchill. 1909, p. 5). Коли ж парламентар проходив повз нападницю, прямуючи до приготованого для нього авто, вона вигукнула: «Ось що ти отримав, і ще отримаш від британських жінок!» (Suffragette Outrage. 1909, p. 3). Це виявилася міс Тереза Гарнетт з Лідса. За свій вчинок вона отримала 6 місяців ув'язнення.

Вечері того важкого дня, коли Вінстон Черчилль дістався до місця призначення — Колстон Холлу, де мав відбутися офіційний банкет, трапилася ще одна показова подія. Як повідомляє «Dundee Courier» (15 листопада 1909 р.), невдовзі після початку заходу суфражетка, ім'я якої не названо, залізла на дах трамваю і звідтіля жбурнула велику каменюку у вікно Колстон Холлу. Оскільки навколо будівлі патрулювала поліція, правопорушницю заарештували на місці (Suffragette Hits Churchill. 1909, p. 5).

Точно визначити, наскільки негативно вплинули напади жінок на ставлення В. Черчилля до надання їм виборчих прав, неможливо, адже він і перед цими акціями вдавався до антисуфражистської риторики і критикував дії мілітанток, проте 1910 р., під час розгляду відповідного білля, він проголосував «проти».

В. Черчиллю, як членові уряду Г. Асквіта, довелося також розділити з колегами відповідальність за несприятливу політику щодо активістів суфражистського руху та ув'язнених мілітанток (Sigerson, G., 1912). Прем'єр-міністр був відвертим антифеміністом і «уславився» багатьма вкрай непопулярними заходами щодо діячів радикального крила суфражизму. По-перше, ув'язнених суфражеток за його урядування ідентифікували як в'язнів другої чи третьої категорій, тобто як заарештованих за кримінальні, а не за політичні злочини. Адаже за тогочасним британським законодавством усіх в'язнів поділяли на три категорії. До першої зараховували політичних злочинців. Режим їхнього утримання був порівняно помірним. Їм дозволяли читати газети та книги, бачитися з друзями, листуватися з рідними й близькими, носити власний одяг, харчуватися принесеними їм продуктами. В'язнями другої або третьої категорії були кримінальні злочинці, які потрапили до в'язниці за тяжкі злочини, фінансові махінації тощо. Таких арештантів повністю ізолювали від суспільства. Вони зобов'язувалися носити тюремне вбрання, їли тамтешній невибагливий харч, не мали права читати й листуватися (Leaflet No.47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison». 1908). Через такі законодавчі обмеження мілітантки не припиняли протестувати навіть за ґратами. З 1909 р. вони розпочали кампанію голодування. На це уряд відповів ще радикальнішими заходами, застосовуючи до них небезпечне для здоров'я примусове годування. Суфражетка Констанція Літтон так описувала цю процедуру: лікар «... поставив мені кляп між зубами й розсунув мої щелепи на більшу відстань одна від одної, ніж то було закладено природою. Потім він вставив мені в горло трубку, яка здалася мені надмірно широкою і близько чотирьох футів в довжину... Їжу вливали надто швидко, і я відчула приступ нудоти... Це був жах, якого я не можу описати... Моє волосся, стіна біля ліжка й одяг були у блювотинні. Наглядачки сказали, що вони не можуть дати мені змінний одяг, оскільки вже дуже пізно, офіс був зачинений...» (Lytton, C. 2008, p. 238).

Варто зазначити, що Констанція Літтон була сестрою відомого політика лорда Літтона. У січні 1910 р. вона вкотре потрапила до в'язниці, проте на суді назвала несправжнє ім'я й була вдягнена у простий одяг. Через це її сприйняли як одну з дівчат робітничого прошарку. За словами самої леді Літтон, так вона хотіла перевірити правдивість запевнень тогочасного міністра внутрішніх справ Герберта Гладстона про те, що у в'язниці нема дискримінації за станом ознакою. Як засвідчили подальші події (абсолютна байдужість до процедури медичного огляду та практика примусового годування дуже хворої людини), дискримінація таки була. Адаже, коли згодом Констанція за правопорушення потрапляла до в'язниці під власним ім'ям, таких заходів до неї не застосовували (Bowler, V., [2nd] Lord Lytton, 1910).

У зв'язку з цим лорд Літтон, занепокоєний особливостями поведінки з його близькою родичкою, які призвели до різкого погіршення стану

її здоров'я¹, написав до Міністерства внутрішніх справ і безпосередньо до його очільника декілька листів, де висловив обурення діями чиновників. Оскільки Герберт Гладстон якраз на той час посаду залишив, листи надійшли до його наступника — Вінстона Черчилля.

Зокрема, 18 березня 1910 р. лорд Літтон писав: «Той факт, що моя сестра приховувала своє ім'я (Констанція іноді користувалася псевдонімом «Джейн Вартон». — *Авт.*) і відмовилася відповідати на питання щодо стану здоров'я, не звільняє тюремних службовців у Ліверпулі від будь-якої відповідальності. Той факт, що вони нічого не знали про стан її здоров'я, ще більше зобов'язував їх з'ясувати його. Якби Ви здійснили свій намір направити незалежного медичного експерта для перевірки стану її серця (і я не розумію, чому Ви цього не зробили), ви б дізналися, що, незважаючи на два місяці повного спокою та дуже дбайливого медичного лікування, стан її серця все ще вкрай серйозний, а отже він був набагато гірший, коли вона залишала в'язницю... я ніколи не просив особливого ставлення для моєї сестри. Я лише вказав на те, що Джейн Вартон не отримала того ретельного медичного обстеження, яке, як публічно задекларував ваш попередник, повинно було б передувати процедурі примусового годування кожного в'язня, і що б тепер не сказали чиновники Міністерства внутрішніх справ, вони не зможуть заперечити цього факту» (Bowler, V., [2nd] Lord Lytton, 1910).

Перебуваючи на посаді міністра внутрішніх справ, Черчилль не зміг припинити практику примусових годувань. Проте, запровадивши правило 243А, він визначив утримання суфражеток у в'язницях як арештанток першого класу, а не як звичайних злочинців (Bowler, V., [2nd] Lord Lytton, 1910).

Ще одна резонансна подія в розвитку суфражизму, яка відбулася за участі В. Черчилля на зазначеній посаді, сталася 18 листопада 1910 р. Вона увійшла в аннали історії під назвою «Чорна п'ятниця». Тоді близько 300 суфражисток влаштували акцію протесту у зв'язку з розпуском чинного парламенту й оголошенням нових виборів і намагалися увійти до будівлі Палати громад. Їх хвилювало подальше просування Погоджувального білля про надання жінкам обмежених виборчих прав. Біля парламенту протестувальників перестрів кордон поліції й агресивно налаштованих противників жіночого руху. Вони дуже брутально повелися з жінками. Їх били, штовхали, викручували руки, розбивали носи, хапали за груди. Сутичка тривала 6 годин і, зрештою, 115 жінок та 4 чоловіків того дня заарештували. Ця акція спричинила суспільний резонанс. І одним з винних у побійці назвали Вінстона Черчилля, який нібито безпосередньо віддавав накази керівництву поліції застосувати силу (Langworth, R. M. 2018).

Попри різні погляди на описаний випадок, історики, зокрема Р. Лейнґворт і П. Аддісон, схилиються до думки, що Черчилль дозволю на бійню

¹ І, як зазначають біографи, частково обумовили її передчасну смерть у віці 54 років.

не давав. Хоча письмових вказівок щодо дій поліції за 18 листопада чи напередодні цієї дати їм віднайти не вдалося, дослідники посилаються на зміст листа міністра внутрішніх справ до комісара столичної поліції Едварда Генрі від 22 листопада 1910 р. В ньому В. Черчилль згадує і про свої попередні (усні) вказівки щодо поводження правоохоронних органів з мітингарями: «Я чую з кожного кварталу, що мої настійливі рекомендації, передані вам у середу ввечері і повторені в п'ятницю вранці, що суфражеток не потрібно вимотувати, їх треба негайно арештовувати за будь-яке порушення закону, не були дотримані поліцією в минулу п'ятницю, внаслідок чого відбулися дуже прикрі події. Я хотів уникнути цього, навіть ідучи на певний ризик і арештовуючи велику кількість людей, щоб потім притягти до відповідальності лише тих, чий проступки були справді серйозними, і мені шкода, що, без сумніву, через непорозуміння, було прийнято інший курс. У майбутньому я мушу просити суворо дотримуватися політики, викладеної в цьому документі» (Langworth, R. M. 2018; Addison, P. 2006, p. 53).

Тобто наміри міністра внутрішніх справ полягали в тому, щоб заарештувати мітингарів практично відразу, а не зчиняти фізичну розправу.

22 листопада 1910 р. відбувся масовий похід суфражисток до резиденції прем'єр-міністра на Даунінг-стріт, 10, відомий під назвою «битва на Даунінг-стріт». Це було ще однією яскраво показовою реакцією на заходи влади щодо Погоджувального білля. Під час цієї акції члени уряду потрапили в сутичку з мітингарями. Г. Асквіта навіть довелося рятувати — дуже швидко посадити в таксі, щоб натовп його не побив. Головному секретарю Ірландії А. Біррелу пощастило менше — він під час нападу активістів пошкодив коліно (Rosen, A. 2013, p. 143–144). В. Черчилль же, також перебуваючи в натовпі, віддавав накази поліції арештовувати найзавзятіших суфражеток. Подейкують, що саме ці дії Вінстона спонукали одного з палких прихильників надання жінкам права голосу Х'ю Франкліна, під час виступу політика в Бредфорді 26 листопада 1910 р., вдатися до спроби зірвати цей захід. Франклін тоді весь час перебивав доповідача. А потім, того ж таки дня, простежив, у який потяг до Лондона сів Черчилль, і прямо у вагоні-ресторані вдарив його батоном та викрикнув: «На тобі, брудний хаме!». За це Х'ю Франклін був ув'язнений на півтора місяця (Franklin, H. & Duval, E. 1910–1959).

2 грудня того самого року на зустрічі з виборцями Черчилль спробував переконати зібрання, що він підтримує надання жінкам виборчих прав: «Позбавлення громадянських прав за ознакою статі є несправедливим і нелогічним, тому я виступаю за надання жінкам виборчих прав» (Гилберт, М. 2015, с. 153). І це попри те, що він голосував проти суфражистського законопроекту, представленого в парламенті 1910 р. На своє виправдання Вінстон зазначив, що в тому біллі його нібито не влаштував майновий ценз для жінок, через який більшість з них голосувати не зможе. Водночас, якщо

враховувати, що через 18 років Вінстона, в ході обговорення та голосування щодо надання жінкам рівних з чоловіками виборчих прав, вже не влаштуватиме не наявність, а відсутність (!) цього майнового цензу, то навряд чи його висловлювання 2 грудня можна вважати стійкою і послідовною позицією в цьому питанні.

Хай там як, проте події 1910 р. помітно не змінили ставлення суфражисток до Черчилля: він і надалі залишався мішенню для них. Наступного року, під час зустрічі Вінстона з виборцями у Данді, суфражетка Етель Мурхед влучила в нього яйцем. Сам же Черчилль 1911 р. у приватному листі від 21 грудня запропонував тогочасному прем'єр-міністру Г. Асквіту вдатися до вкрай непопулярного серед суфражистів заходу — оголосити референдум щодо доцільності надання жінкам права голосу (Churchill, W. 1911). Суть проблеми полягала в тому, що підтримка цього питання вважалася доволі сумнівною, адже багато чоловіків і навіть частина жінок виступали проти його розв'язання на користь феміністів. У свою чергу, Черчилль прагнув у такий спосіб зняти відповідальність уряду за наслідки цього законодавчого нововведення, особливо з огляду на агресивність кампаній мілітанток.

У 1913–1914 рр. багато відомих політичних діячів жахалися від протестних акцій суфражеток. Вінстон Черчилль попереджав дружину, щоб та не відчиняла вікна в домі й не розпакувала «підозрілі посилки, що надходили поштою, без ужиття необхідних заходів безпеки...». Адже, на його думку, «ці гарпії (*суфражетки*. — *Авт.*) цілком можуть намагатися спалити нас живцем» (Soames, M. 2001, p. 71).

У той час, як зазначив син Вінстона Рендольф Черчилль, суфражетки навіть намагалися викрасти (!) його з коліски. Проте спроба виявилася невдалою (Churchill, R. S. 2015, p. 471).

Важко передбачити, як далеко могли зайти у своїх діях радикальні представниці фемінізму, але раптовий початок Першої світової війни та вступ у неї 4 серпня 1914 р. Великої Британії внесли свої корективи.

Невелика група представниць суфражистського руху, а також жінки з інших організацій, або просто небайдужі до справи почали формувати осередок пацифістського руху на теренах країни. Безумовно, Вінстон Черчилль, як Перший лорд Адміралтейства і людина, котра з дитинства цікавилася військовою справою, не міг не опинитися в опозиції до таких угруповань.

Британські пацифістки підтримували зв'язки з колегами по всьому світу й прагнули долучитися до їхніх акцій, зокрема, вони мали намір взяти участь в Інтернаціональному жіночому конгресі в Гаазі (Нідерланди) у квітні 1915 р. Проведення заходу ініціювали нідерландські суфражистки та Жіноча партія миру. Від Великої Британії на конгрес делегували 180 представниць, однак дозвіл влада дозволила виїхати за кордон лише 24 з них, а Перший лорд Адміралтейства обмежив прохід суден через Північне море, перешко-

дивши у такий спосіб прибуттю делегаток на захід. Унаслідок цього представництво Великої Британії в Гаазі зменшилося до 3 жінок — К. Макміллан, К. Кортні та Е. Петік-Лоуренс (International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). 1915, p. 4).

Проте пацифізм на той час ще не набув значного поширення ні серед британців загалом, ані серед представників суфражистського руху зокрема. Навпаки, переважна більшість суфражистів припинила кампанії в роки війни і спрямувала зусилля на допомогу фронту. Британські жінки зробили суттєвий внесок у перемогу в Першій світовій війні, несучи службу як члени допоміжних небойових організацій при британській армії та медсестри. Загальна кількість жінок у допоміжних та медсестринських організаціях становила понад 210 тис. осіб. А у перепрофільованій промисловості їх було залучено набагато більше (Gould, J. M. 1988, p. 452).

Саме діяльність жінок протягом воєнної кампанії 1914–1918 рр. стала вагомим аргументом і приводом надати деяким з них право голосу. Так, 1916 р. виникла потреба частково змінити виборче законодавство, бо на той час для громадян існував ценз осілості. Без реформування чоловіки, що служили в армії, у зв'язку з тривалою відсутністю за місцем проживання, були б позбавлені права голосу. Заразом повернулися й до давньої дискусії щодо права голосу для жінок. У травні 1917 р. в парламенті розглядали білль про виборчу реформу, який надавав право голосу всім чоловікам з 21 року і жінкам, старшим за 30 років, які володіли майном з річним прибутком не менше за 5 фунтів стерлінгів чи були власницями будинків або дружинами власників, а також випускницями університетів. Під час дебатів 22–23 травня депутати, даючи характеристику внесеному законопроекту (здебільшого, позитивну), постійно апелювали до вагомій ролі жінок у Першій світовій війні, використовуючи її як аргумент на користь надання останнім права голосу (Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (Apr 30 — May 25). 1917, с. 2133–2253, 2323–2444). Зрештою, проект змін прийняли й він набув сили закону в лютому 1918 р. Серед тих, хто його підтримав, значився й В. Черчилль.

Проте 1918 р. лише частина жінок отримала право голосу, тому виборче законодавство все ще не відповідало принципам гендерної рівності. Цілковите зрівняння виборчих прав жінок і чоловіків сталося 1928 р., за правління уряду консерваторів на чолі зі С. Болдуїном. У цьому контексті показово, що законопроект підтримали лейбористи та ліберали. Натомість багато консерваторів, і В. Черчилль серед них, опинилися в опозиції до таких нововведень. Він, як і багато його колег, навіть не був присутній у Палаті громад під час голосування (Smith, H. L. 2014, p. 104–105; Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March). 1928, с. 1359–1448).

«Акт про народне представництво (Рівне право голосу)» набув чинності 2 липня 1928 р. Відтоді британські жінки та чоловіки були зрівняні у вибор-

чих правах і з 21-річного віку могли обирати й бути обраними до Палати Громад (Representation of the People (Equal Franchise) Act, 1928 : Ch. 12 (Britisches Reich). 1929, р. 478). Відповідно до нового закону, чисельність електорату на загальних виборах 1929 р. досягла 12 250 тис. чоловіків і 14 500 тис. жінок. Тобто один з наймоторошніших «нічних жахів» антисуфражистів, який 1897 р. дуже бентежив і 23-річного Черчилля — ситуація, коли жінки є «левою часткою» електорату — відтоді став реальністю (The Franchise Bill. 1928). Проте, як згодом з'ясувалося, найбільше від цього виграла Консервативна партія, адже жіноцтво надавало перевагу саме їй (Степанова, Н. 2002, с. 33). Як жартома зазначила молодша дочка Вінстона Мері: «Тато підтримав надання права голосу жінкам після того як усвідомив, що велика кількість з них буде голосувати за нього» (Langworth, R. 2017).

Таким чином, політична кар'єра В. Черчилля збіглась у часі з піком активності представниць феміністичного руху. Проаналізувавши зміст публічних висловлювань політика щодо надання жінкам виборчих прав за період з 1890-х по 1920-ті рр., можна дійти висновку, що від категоричного заперечення будь-якої необхідності надати жінкам право голосу його риторика еволюціонувала до декларування важливості такого надання. Однак не завжди слова Вінстона збігалися з його діями, тому про послідовне обстоювання цієї ініціативи не йдеться. Навпаки, нерідко Черчилль відмовлявся голосувати за деякі суфражистські поправки та законопроекти. При цьому, не бажаючи втрачати підтримку просуфражистськи налаштованих британців, намагався виправдати свої дії, наводячи аргументи щодо недолугості того чи іншого законопроекту, й час від часу сам собі суперечив. Наприклад, 1910 р. він апелював до того, що суфражистський законопроект, винесений на розгляд парламенту, містив майновий ценз і більшість жінок внаслідок його прийняття не отримала б права голосу. Й нібито через те політик його не підтримав. Проте, на нашу думку, щирість цієї аргументації під питанням. Адже на 1928 р. Черчилль так і не зміг визнати необхідність зрівняння жінок з чоловіками у виборчих правах. Він був одним з небагатьох, хто перебував в опозиції до скасування для них майнового цензу та зниження вікових обмежень до 21 року. І це попри те, що такі зміни ініціювала партія консерваторів, до якої він на той час належав.

Загалом В. Черчилль голосував лише за дуже обмежені зміни у виборчому законодавстві, які стосувалися невеликої частини жінок. А це означає, що, хоча Черчилль і не був локомотивом суфражистських реформ, захищувати цього британського діяча до палких противників надання виборчих прав жінкам не можна.

Не є виправданим, на наш погляд, і наведене на початку статті твердження дослідника Р. Лейнгворта про те, що Черчилль у ХХ ст. не виступав проти надання жінкам права голосу (Langworth, R. 2017). Щонайменше 1905 р.

він прямо сказав одному зі співбесідників, що його свідомість «ще не повністю готова» до підтримки суфражистських законопроектів і він голосуватиме проти них. Що, на нашу думку, й без цього зізнання було зрозуміло з описаних подій у Фрі-трейд-холлі того самого року. Адже тоді політик проявив неповагу до суфражисток і неодноразово проігнорував їхнє питання, яке стосувалося підтримки надання жінкам виборчих прав.

Щодо впливу позиції В. Черчилля на панівний гендерний режим треба зауважити, що в публічному дискурсі та приватному спілкуванні він нерідко дозволяв собі сексистські висловлювання й спирався на подвійні стандарти під час оцінювання дій активісток жіночого руху¹. В. Черчилль відверто вороже сприймав радикальне крило суфражизму, дозволяв собі образливі ремарки стосовно його представників, чим демонстрував бачення проблеми з позицій патріархату й укріплював його дискримінаційні практики. Однак у цьому контексті необхідно враховувати й величезний вплив британської культури початку ХХ ст. Навіть активістам жіночого руху було вкрай важко абстрагуватися від її впливу², не кажучи вже про людей, які ставилися до емансипації жінок досить стримано. Також не варто забувати й про те, що В. Черчилль був серед тих, хто підтримав реформу виборчого законодавства 1918 р., внаслідок якої частина жінок здобула право обирати та бути обраною до Палати громад. І це можна вважати його внеском у послаблення патріархального гендерного режиму у Великій Британії. Адже внаслідок прийняття такого законодавства змінився баланс розподілу влади між статями й жінки здобули більше можливостей для самореалізації та боротьби за свої права.

Гилберт, М. 2015. *Черчилль: Биография*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус.

Маерчик, М., та ін. 2013. *Гендер для медій* : підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. Київ: Критика.

Степанова, Н. 2002. Феминизм в британской политике. *Великобритания после всеобщих выборов 2001 г. : результаты и тенденции : материалы «круглого стола»*. Москва: Институт Европы РАН. С. 32–37.

A Speech Spoiled: Miss Molony's Successful Interruption of the Liberal Candidate. 1908. *The London Evening News*. 9 May. P. 5.

Addison, P. 2006. *Churchill: The Unexpected Hero*. Oxford: Oxford University Press.

¹ Варто лише згадати його висловлювання про «розбещену поведінку» суфражеток у трактирі, яка, до слова, не мала жодного стосунку до їхньої професійної діяльності, однак у консервативному британському суспільстві могла стати підставою для презирства; або реакцію на витівку Д. Молоні, коли замість публічних вибачень за свої висловлювання він спершу вирішив її ігнорувати, а потім, натякнувши на безглуздість її дій, просто покинув захід.

² Яскравим прикладом у даному випадку може бути те, що британські суфражисти тривалий час не виступали за надання права голосу заміжнім жінкам. Лише 1905 р. вони, після багатьох дискусій, вирішили, що одружена жінка теж повинна мати право обирати та бути обраною до парламенту. Окрім того, помірковані суфражисти часто намагалися відмежуватися від колег з радикального крила, попри те, що вони робили одну справу, хоч і різними методами.

Bowler, V., [2nd] Lord Lytton. 1910. A private letter from Lord Lytton to Churchill concerning his sister (CHAR 12/2/21). [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/yaxe6bus> [Accessed: 16.09.2019].

Churchill, R. S. 2015. *Winston S. Churchill: Youth, 1874–1900*. Hillsdale: Rosetta Books.

Churchill, W. 1905. Comments on Suffragette disturbances (CHAR 4/4/21-22). [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7axaffn> [Accessed: 16.09.2019].

Churchill, W., 1911. Churchill arguing for a referendum on votes for women (CHAR 13/5/1-4) [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y8mcmn8h> [Accessed: 16.09.2019].

Cochrane, K. 2013. *All the Rebel Women: the Rise of the Fourth Wave of Feminism*. London: Guardian Books.

Franklin, H. & Duval, E. 1910–1959. Papers of Hugh Franklin and Elsie Duval. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ybr9zlpj> [Accessed: 16.09.2019].

Gould, J. M. 1988. *The women's corps the establishment of women's military services in Britain* : a thesis presented for the Degree of Ph.D. London: University of London.

Hattersley, R. 2005. *The Edwardians*. New York: St. Marten's Press.

Humm, M. 1990. «Wave (definition)». *The Dictionary of Feminist Theory*. Columbus: Ohio State University Press.

International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). 1915. Amsterdam: Concordia.

Langworth, R. M. 2018. Churchill, Women's Suffrage, and «Black Friday», November 1910. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y8fgeu5o> [Accessed: 16.09.2019].

Langworth, R. 2017. Nashville (3). Churchill and Women's Rights [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/yag9gqzh> [Accessed: 16.09.2019].

Leaflet No. 47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison». 1908. London: Clements Inn, W. C.

Lytton, C. 2008. *Prisons and Prisoners: Some Personal Experiences*. Peterborough: Broadview Press.

Nicholson, L. 2010. Feminism in «Waves»: Useful Metaphor or Not? [Online]. *New Politics*. Vol. XII. № 4 (48). Available at: <https://tinyurl.com/y9bfy7do> [Accessed: 20.10.2019].

Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (April 30 — May 25). 1917. *Hansard, the Official Report of debates in Parliament*, Vol. XCIII. P. 2133–2253, 2323–2444.

Pankhurst, C. 1909. Mr. Winston Churchill. *Votes for Women*. October 22. P. 56.

Pankhurst, E. S. 1911. *The Suffragette: the History of the Women's Militant Suffrage movement, 1905–1910*. New York: Sturgis & Walton Company.

Quinault, R. 2001. Churchill and Democracy [Online]. *Transactions of the Royal Historical Society*. Vol. 11. P. 201–220. Available at: <https://tinyurl.com/yfcqbeek> [Accessed: 16.09.2019].

Representation of the People (Equal Franchise) Act. 1928. Ch. 12 (Britisches Reich), 1929. *Heidelberg Journal of International Law*. Vol. 1. P. 478–483.

Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March 1928). *Hansard Debates*. Vol. 215. P. 1359–1448.

Rosen, A. 2013. *Rise Up, Women! The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903–1914*. London: Routledge.

Sigerson, G. 1912. «Custodia Honestae»: Treatment of Political Prisoners in Great Britain, introduced by H. W. Nevinson [Online]. The Woman's Press. Available at: <https://tinyurl.com/y4cyr4kd> [Accessed: 16.09.2019].

Silenced by a clanging bell. 1908. *The Irish Times*, Tuesday, May 5.

Smith, H. L. 2014. *The British Women's Suffrage Campaign 1866–1928*. London and New York: Routledge.

Smith, J. 2017. When Winston Churchill was whipped in Bristol. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7htyzcs> [Accessed: 16.09.2019].

Soames, M. 2001. *Winston and Clementine: The Personal Letters of the Churchills*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

Source 16: Photograph showing Churchill being 'attacked' by suffragettes in Aberdeen. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7yvnrms> [Accessed: 16.09.2019].

Suffragette Hits Churchill. 1909. *The Dundee Courier*. 15 November. P. 5.

Suffragette Outrage. 1909. *The Morpeth Herald*. 20 November. P. 3.

The Franchise Bill. 1928. [Online]. *The Times Newspaper*. 12 March. Available at: <https://tinyurl.com/lovxv4n> [Accessed: 16.09.2019].

What Liberal Cabinet Ministers Have Said of Women's Suffrage. 1910–1912. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ybwh6nxx> [Accessed: 16.09.2019].

Women's Disabilities. 1904. *Hansard Debates*, 16 March. Vol. 131. P. 1331–68.

Gilbert, M. 2015. *Cherchill: Biografiya* [Churchill. A Life]. Moskva: KoLibri, Azbuka-Attikus. [in Russian]

Maiorchyk, M., ta in. 2013. *Hender dlia medii* [Gender for Media] : pidruchnyk iz hendernoї teorii dlia zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitarnykh spetsialnostei. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

Stepanova, N. 2002. Feminizm v britanskoj politike [Feminism in the British politics]. *Velikobritaniya posle vseobshchikh vyborov 2001 g. : rezultaty i tendentsii : materialy «kruglogo stola»*. Moskva: Institut Yevropy RAN. S. 32–37. [in Russian]

A Speech Spoiled: Miss Molony's Successful Interruption of the Liberal Candidate. 1908. *The London Evening News*. 9 May. P. 5.

Addison, P. 2006. *Churchill: The Unexpected Hero*. Oxford: Oxford University Press.

Bowler, V., [2nd] Lord Lytton. 1910. A private letter from Lord Lytton to Churchill concerning his sister (CHAR 12/2/21). [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/yaxe06us> [Accessed: 16.09.2019].

Churchill, R. S. 2015. *Winston S. Churchill: Youth, 1874–1900*. Hillsdale: Rosetta Books.

Churchill, W. 1905. Comments on Suffragette disturbances (CHAR 4/4/21-22). [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7axaffn> [Accessed: 16.09.2019].

Churchill, W., 1911. Churchill Arguing for a Referendum on Votes for Women (CHAR 13/5/1-4) [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y8mcmn8h> [Accessed: 16.09.2019].

Cochrane, K. 2013. *All the rebel women: the rise of the fourth wave of feminism*. London: Guardian Books.

Franklin, H. & Duval, E. 1910–1959. Papers of Hugh Franklin and Elsie Duval. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ybr9zlpv> [Accessed: 16.09.2019].

Gould, J. M. 1988. *The Women's Corps the Establishment of Women's Military Services in Britain* : a thesis presented for the Degree of Ph.D. London: University of London.

Hattersley, R. 2005. *The Edwardians*. New York: St. Marten's Press.

Humm, M. 1990. «Wave (definition)». *The Dictionary of Feminist Theory*. Columbus: Ohio State University Press.

International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). 1915. Amsterdam: Concordia.

Langworth, R. M. 2018. Churchill, Women's Suffrage, and «Black Friday», November 1910. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y8fgeu5o> [Accessed: 16.09.2019].

Langworth, R. 2017. Nashville (3). Churchill and Women's Rights [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/yag9gqzh> [Accessed: 16.09.2019].

Leaflet No. 47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison». 1908. London: Clements Inn, W. C.

Lytton, C. 2008. *Prisons and Prisoners: Some Personal Experiences*. Peterborough: Broadview Press.

Nicholson, L. 2010. Feminism in «Waves»: Useful Metaphor or Not? [Online]. *New Politics*. Vol. XII. № 4 (48). Available at: <https://tinyurl.com/y9bfy7do> [Accessed: 20.10.2019].

Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (April 30 — May 25). 1917. *Hansard, the Official Report of debates in Parliament*, Vol. XCIII. P. 2133–2253, 2323–2444.

Pankhurst, C. 1909. Mr. Winston Churchill. *Votes for Women*. October 22. P. 56.

Pankhurst, E. S. 1911. *The Suffragette: the History of the Women's Militant Suffrage movement, 1905–1910*. New York: Sturgis & Walton Company.

Quinault, R. 2001. Churchill and Democracy [Online]. *Transactions of the Royal Historical Society*. Vol. 11. P. 201–220. Available at: <https://tinyurl.com/ycfqbeek> [Accessed: 16.09.2019].

Representation of the People (Equal Franchise) Act. 1928: Ch. 12 (Britisches Reich), 1929. *Heidelberg Journal of International Law*. Vol. 1. P. 478–483.

Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March 1928). *Hansard Debates*. Vol. 215. P. 1359–1448.

Rosen, A. 2013. *Rise Up, Women! The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903–1914*. London: Routledge.

Sigerson, G. 1912. «Custodia Honesta»: Treatment of Political Prisoners in Great Britain, introduced by H. W. Nevinson [Online]. The Woman's Press. Available at: <https://tinyurl.com/y4cyr4kd> [Accessed: 16.09.2019].

Silenced by a clanging bell. 1908. *The Irish Times*, Tuesday, May 5.

Smith, H. L. 2014. *The British Women's Suffrage Campaign 1866–1928*. London and New York: Routledge.

Smith, J. 2017. When Winston Churchill was Whipped in Bristol. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7htyzcs> [Accessed: 16.09.2019].

Soames, M. 2001. *Winston and Clementine: The Personal Letters of the Churchills*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

Source 16: Photograph Showing Churchill Being 'Attacked' by Suffragettes in Aberdeen. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y7yvnmrs> [Accessed: 16.09.2019].

Suffragette Hits Churchill. 1909. *The Dundee Courier*. 15 November. P. 5.

Suffragette Outrage. 1909. *The Morpeth Herald*. 20 November. P. 3.

The Franchise Bill. 1928. [Online]. *The Times Newspaper*. 12 March. Available at: <https://tinyurl.com/lovxv4n> [Accessed: 16.09.2019].

What Liberal Cabinet Ministers Have Said of Women's Suffrage. 1910–1912. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ybwh6nxx> [Accessed: 16.09.2019].

Women's Disabilities. 1904. *Hansard Debates*, 16 March. Vol. 131. P. 1331–68.